

Kunst in de marge van de Republiek:

Bosch schilderijenbezit tijdens de Gouden Eeuw

Veerle de Laet *

De zeventiende eeuw bracht de Noordelijke Nederlanden ongeziene welstand en luxe. Toen eenmaal het Spaanse juk was afgeworpen, braken voor het onafhankelijke Noorden economisch florissante tijden aan. Hiermee zette de Republiek een ouverture in van welvaart en overvloed die een eeuw lang de Noordelijke Nederlanders te beurt viel. Luxeartikelen zoals ebbenhouten kabinetjes, 'olieverwe' schilderijen, specerijen, Japanse porseleinen schotels sijpelden dieper in de sociale piramide door. Ze kwamen binnen het bereik van de burger die nu van een verhoogde levensstandaard genoot op een niveau dat uniek was in Europa. De Gouden Eeuw bracht een wereld van 'preciosa' vanuit een exclusief elitair milieu tot bij Jan Modaal. De zeventiende eeuw werd dan ook niet zomaar een Gouden Eeuw genoemd...

Hoe past 's-Hertogenbosch eigenlijk in dit plaatje? De Gouden Eeuw kreeg inderdaad niet voor elke inwoner van de Republiek een identieke betekenis. Niet voor iedereen bracht deze tijd in gelijke mate voorspoed en overvloed. In het bijzonder denken we hier aan de burgers uit de zogenaamde Generaliteitsgebieden; een letterlijk marginale regio, gelegen op de grens tussen Noord en Zuid. Een streek die vanouds meer afgestemd was op de Antwerpse metropool dan op het economisch florerende hartland van de Republiek. In dit bijzondere stukje 'Nederland' lag 's-Hertogenbosch, in 1629 losge-

De evangelist Lucas was de patroonheilige van de schilders. Lucas schildert hier Maria. In 1532 stond dit schilderij van Maerten van Heemskerck op het altaar van het Lucasgilde in de Haarlemse Sint-Bavo.

scheurd uit het hertogdom Brabant waarin zij eens als vierde hoofdstad hoog in de stedelijke hiërarchie stond aangeschreven. De Gouden Eeuw luidde voor deze stad eerder een periode van economische depressie in dan één van gouden hoogtij.¹ De levensstandaard van de Bosschenaar bewoog zich naar alle waarschijnlijkheid dan ook op een lager niveau dan die van meer noordelijk gehuisveste landgenoten.

Maar ondanks hun plaats aan de economische zijlijn pikten de Bosschenaren toch een behoorlijk graantje mee van de materiële welstand die hun land te beurt viel. Want ook in de regionale stad die Den Bosch was, merkten we tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw treffende wijzigingen op in de materiële cultuur van de Bosschenaar.

Schilderijen voor 'iedereen'?

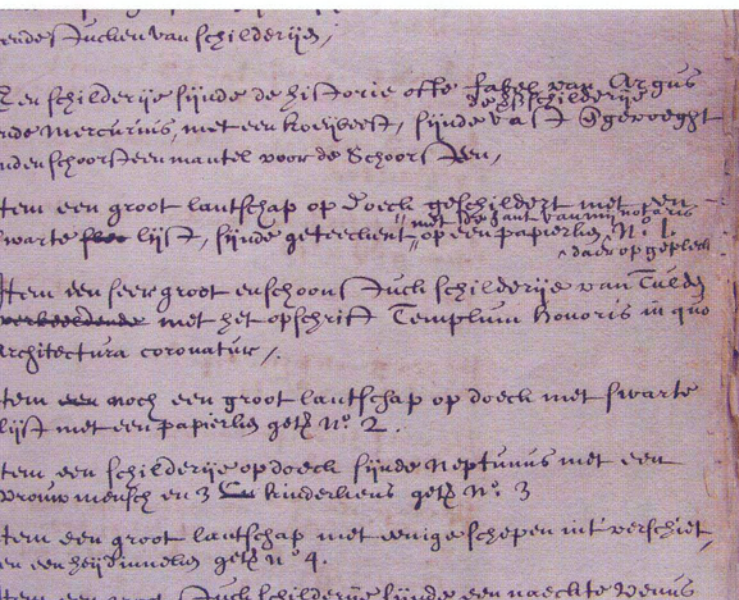
Wie Hollands Gouden Eeuw voor de geest roept, denkt ongetwijfeld ook aan schilderijen. In de jonge Republiek kwam zo'n omvangrijke schilderijenproductie op gang dat zij vandaag nog steeds tot de verbeelding spreekt. Een 'massaproductie' aan schilderijen² werd technisch mogelijk gemaakt door vernieuwde schildertechnieken en een efficiëntere arbeidsverdeling die vanuit het Zuiden door immigranten meegebracht was. De kunstschilder specialiseerde zich in een specifiek genre, bijvoorbeeld in stillevens of zeegezichten. Dit was een dubbele innovatie: hij richtte zich op nieuwe doelgroepen,

Een poppenhuis was in de 17e en 18e eeuw niet zozeer speelgoed van kinderen. Volwassenen lieten zo getrouw mogelijk een miniatuur vervaardigen van hun eigen huis. Bij de gegoede burgerij hingen overal schilderijen, ook in deze eetkamer die opgenomen is in een poppenhuis uit ca. 1676. (Uit: Jet Pijzel-Domisse, 'Het Hollands Pronkpoppenhuis', Amsterdam, 2000)

boorde nieuwe marktsegmenten aan en creëerde daarbij handig een nieuwe vraag. Specialisatie maakte daarenboven 'lopende bandwerk' mogelijk, wat niet enkel het schildertempo verhoogde maar vooral de prijs per stuk naar beneden haalde. Dit mechanisme resulteerde uiteindelijk in een democratisering van het schilderijenbezit.

Om in de Bossche samenleving gelijkaardige wijzigingen in de materiële cultuur en het schilderijenbezit aan het licht te kunnen brengen, maakten we gebruik van 135 Bossche boedelinventarissen uit drie verschillende decennia: 1630-1640, 1680-1690 en 1780-1790. Ze werden op een zodanige wijze geordend dat de sociale opbouw van de stad zichtbaar werd.³ Met het computerprogramma Access konden we systematisch het schilderijenbezit van de Bosschenaar voor elk van de drie toetsmomenten in kaart brengen. Zo zagen we hoe het schilderijenbezit tussen 1630 en 1680 met een gemiddelde van 5,52 naar 12,06 meer dan verdubbelde! Zeg maar een echte 'hype'.

Maria Spronck, weduwe van de schatrijke 'projectontwikkelaar' Francois Blom, was een van de weinige Bosschenaren die een aparte zaal had voor haar talloze schilderijen. Ze bezat ook 'een seer groot en schoon stuck schilderije van Tulden met het opschrift Templum honoris in quo architectura coronatur'. Waar dit schilderij is gebleven is niet bekend. (Stadsarchief, boedelinventaris uit 1683 in Notarieel Archief nr. 2747 fol. 450; foto: Jac. Biemans)

Een democratisering in de zin dat 'iedereen' kon gaan delen in de 'welvaart' zoals in de Republiek voor steden als Amsterdam, Delft, Leiden, Dordrecht en Haarlem door verschillende onderzoekers werd vastgesteld, kon dit weliswaar niet genoemd worden. Het schilderijenbezit uit onze zeventiende-eeuwse Bossche boedels vertoonde immers geen watervalpatroon waarbij schilderijen geleidelijk aan vanuit de meest welvarende categorie tot de armste categorie doorsijpelden. Wat we wel vaststelden, was een vermeerdering van het aantal schilderijen voor bepaalde inventarissen. De verhouding tussen de haves en de have-nots in 1630 bleef met betrekking tot het schilderijenbezit quasi ongewijzigd in 1680, maar Bosschenaren die reeds schilderijen in huis hadden, bezaten er op een halve eeuw tijd wel opmerkelijk méér. Een toename die op het eerste gezicht moeilijk kon worden gerijmd met de weinig rooskleurige economische tijd die regionale centra als Den Bosch in de zeventiende eeuw doormaakten.

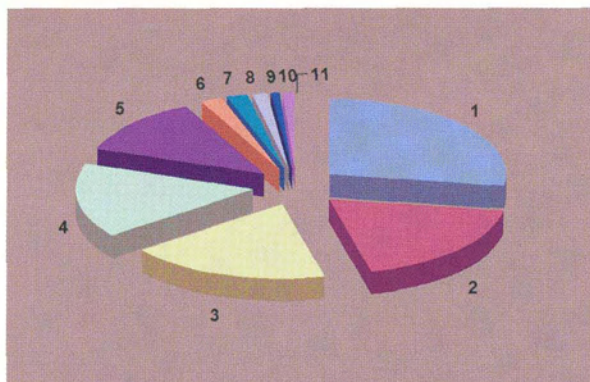
Méér dan decoratie

Even opmerkelijk als de plotse verdubbeling in omvang, was tevens de anonimiteit van al deze werken. Op één uitzondering na – een werk van Van

Thulden uit Maria Sproncks schilderijensaleet⁴ – kwam in geen enkele inventaris uit onze boedelbank toegeschreven werk voor.⁵ Dit deed meteen aan 'dozijnwerk' denken: goedkoop schilderwerk, eenvoudig in compositie en tonaal van kleur dat doorheen de hele zeventiende eeuw massaal op de stedelijke markt gebracht werd en specifiek bedoeld was voor massaconsumptie. De toename van het schilderijenbezit in de periode 1630-1680 kon voor 's-Hertogenbosch dus in zeker zin een 'democratisering' genoemd worden, zij het in een licht gewijzigde betekenis: als een toename van tonaal en goedkoop lopende bandwerk bij die Bosschenaren die reeds schilderijen bezaten.

Hoewel boedelinventarissen geen geheime prijs-gaven over de esthetische kwaliteiten van schilderijen, maakten zij wél duidelijk dat niet alleen de omvang van het schilderijenbezit, maar ook de afgebeelde voorstellingen in deze periode markante wijzigingen ondergingen. Schilderijen uit onze Bossche boedelbank waarvan het onderwerp beschreven werd, verraadden thematische evoluties en veranderingen in smaak en voorkeur van de Bosschenaar. Traditioneel geliefde thema's uit de mythologie, historische veldslagen en allegorieën verdwenen uit laatzeventiende-eeuwse collecties en werden ingeruild voor nieuwe, populaire voorstellingen als stillevens, landschappen en genretaferelen uit het dagelijkse leven gegrepen. Een secularisering van de smaak in het officieel gereformeerde, maar overwegend katholiek gebleven 's-Hertogenbosch liet zich aflezen uit een flukse afname van zowel Oud- als Nieuw-Testamentische voorstellingen. Portretten daarentegen behielden hun aanwezigheid in elk van de drie toetsmomenten en bleken vooral vanaf 1680 niet uit het Bossche huisraad weg te slaan. Deze smaak- en voorkeurswijzigingen brachten ons op de drempel van de mentaliteitsgeschiedenis en zetten de deur naar de geesteswereld van de zeventiende- en achttiende-eeuwse Bosschenaar op een kier. Want behalve een esthetische functie hadden deze schilderijen wellicht een minstens zo belangrijke signaalfunctie. Smaak en voorkeur wijzigden niet toevallig... In de afbeeldingen van stillevens, landschappen, genretaferelen en portretten ligt een diepere, inhoudelijke betekenis besloten die sterk tijds- en contextgebonden is: strategische 'zelfrepresentatie' en 'zelfdefinitie' waren hierin aan de orde. De wens om een zelfbeeld te formuleren, situeerde zich zowel op het microniveau van het individu dat zichzelf in de stedelijke samenleving strategisch wenste te presenteren, als op het macroniveau van de staatsburger die binnen de grenzen van de nieuwe en nog jonge Republiek op zoek ging naar een

Taartdiagram van het bestedingspatroon van Geertruyt Gijsberts van Diepenbeeck (1637) ⁶

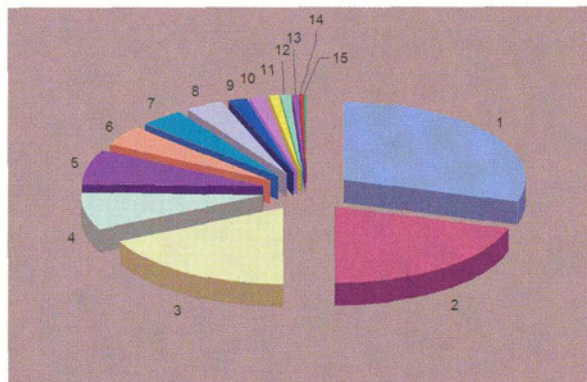
legenda	
1 Slaapcomfort	6 Kandelaars/lampen
2 Kook- en haardgerief	7 Gordijnen
3 Meubelstukken	8 Stoelen
4 Zilverwerk/juwelen	9 Linnengoed
5 Schilderijen	10 Decoratief wandadewerk
	11 Spiegels

Schilderijenverzameling van Geertruyt Gijsberts van Diepenbeeck (1637)

Schilderijonderwerp	Aantal	Geschatte waarde (in guldens)
Oude Testament	3	40,10
Nieuwe Testament	2	18,78
Maria met kind	5	20,03
Heiligen	3	11,02
Devotiebeeld	5	6
Stilleven	2	5
Doodsconterfeitsel	2	1,15
Totaal	22	102,08

ationale identiteit. Dit eigentijds verlangen naar de formulering van een zelfbeeld weerspiegelde zich in een bijzondere voorkeur voor stilleven, portretten, genretaferelen en landschapstukken. In deze expliciete, inhoudelijke dimensie onderscheidde het schilderij zich dan ook van andere vormen van wanddecoratie als bordenhuisjes en spiegels. Vormen van opsmuk die evenzeer een wisselende populariteit genoten, maar die toch méér gericht waren op decorum en functionaliteit. Nochtans verdrongen juist deze laatste op het einde van de achttiende eeuw de schilderijen als voornaamste vorm van wanddecoratie. Misschien omdat de behoefte aan strategische zelfrepresentatie intussen door middel van andere interieurobjecten geschiedde en niet langer door schilderijen waarvan vanaf 1700 zowat de hele maatschappelijke piramide verzadigd was...

Taartdiagram van het bestedingspatroon van Mathijs Brul (1685) ⁹

legenda		
1 Linnengoed	6 Meubelstukken	12 Spiegels
2 Schilderijen	7 Stoelen	13 Kandelaars/lampen
3 Slaapcomfort	8 Restcategorie	14 Vloerbedekking
4 Kleding	9 Boeken	15 Landkaarten
5 Kook- en haardgerief	10 Servies	
	11 Gordijnen	

Schilderijenverzameling van Mathijs Brul (1685)

Schilderijonderwerp	Aantal	Geschatte waarde (in guldens)
Oude Testament	1	16,18
Nieuwe Testament	5	50,08
Mythologie	2	14,17
Veldslag	2	13,15
Landschap	2	58,15
Stilleven	5	34,18
Genre	6	166,08
Geen onderwerpsvermelding	12	72,18
Totaal	35	424,17

Waarde van het schilderij

Behalve boedelinventarissen gebruikten we voor ons onderzoek ook documenten waarin de openbare verkoop van huisraad werd gerapporteerd. Dankzij deze zogenaamde *contracedullen* konden we de relatieve plaats van het schilderij in het bestedingspatroon van enkele Bosschenaren reconstrueren. Door de opbrengst van de openbare verkoop van het huisraad in kaart te brengen zagen we hoe zeventiende-eeuwse consumptiepreferenties wijzigden en het schilderij als interieurdecoratie enigszins fluctueerde in de waardehiërarchie van willekeurig uitgepikte stedelingen.

In de *contracedulle* van Geertruyt Gijsberts van Diepenbeeck (zie taartdiagram linksboven) komen schilderijen op de vijfde plaats, na huishoudelijke

De Bosschenaar Theodoor van Thulden (1606-1669) schilderde veel allegorische werken en daarnaast heiligenlevens. De verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik inspireerde de schilder eveneens. De Prins van Oranje schafte diverse werken van Van Thulden aan. De 'Allegorie op de Deugd' hangt in het Noordbrabants Museum. (Olieverf op doek, foto: Noordbrabants Museum)

noodzakelijkheden als slaapcomfort, meubilair, haard- en kookbenodigdheden en na het zilverwerk en de juwelen. Met 12,27 % in de totale waarde van Geertruyts huisraad scoren de schilderijen in haar bezit echter wel veel hoger dan het decoratieve wand-aardewerk (0,86 %) en de spiegels (0,13 %), op respectievelijk de tiende en elfde plaats. Ook haar bescheiden collectie Spaanse stoelen die evenzeer naast een louter functioneel aspect ook enige decoratieve waarde bezat, moet op plaats acht achteraan de schilderijen aansluiten met 1,33 %.

Omdat elk schilderij in Geertruyts contracedulle ook met onderwerp beschreven werd, konden we behalve de waarde van haar schilderijencollectie ook de samenstelling daarvan reconstrueren. Zo droegen 18 van de 22 schilderijen die zij bezat, een religieuze voorstelling. Twee daarvan werden retabels genoemd en omschreven als 'een taeffereel met twee deuren wesende een offerande'. Voorts had Geertruyt nog twee doodsportretten en twee stillevens in huis hangen: één met vruchten en een 'bancketje' met oesters. Met uitzondering van deze twee stillevens sloot Geertruyts verzameling volledig aan op het traditionele smaakpatroon waarin religieuze onderwerpen de hoofdmoot uitmaakten. Een verzameling van 22 schilderijen met een prijskaartje van 102,08 gulden is geen verwaarloosbare vorm van wanddecoratie. Met een gemiddelde waarde van 4,64 gulden contrasteert zij nochtans met de schilderijenverzameling van Mathijs Brul een halve

'Iedereen' had schilderijen in huis, maar van de miljoenen schilderijen die werden geproduceerd waren er talloze het werk van 'kladschildertjes'. Voor een paar stuivers waren de schilderijen al te koop. Het werk werd op jaarmarkten aangeboden of je stapte een winkel binnen waar een schilder met zijn uithangbord reclame maakte voor zijn werk.

eeuw later. Hoewel deze laatste over een collectie schilderijen beschikte die weliswaar 13 stuks meer omvatte, leverde de verkoop ervan maar liefst 424,17 gulden op! Wat de gemiddelde waarde per schilderij bij hem op 12 gulden 12 stuivers brengt. Dat is bijna het drievoud van Geertruyts gemiddelde schilderijenwaarde. De mediaan van beide schilderijencollecties cirkelt nochtans rond dezelfde waarde: 4 gulden 5 stuivers voor de verzameling van Geertruyt Gijsberts van Diepenbeeck en 5 gulden voor die van Mathijs Brul. Behalve dat Mathijs' schilderijencollectie groter was, bevatte deze dus doeken en panelen die onderling veel meer in waarde verschilden.⁷

Wanneer we de geschatte waarde van deze schilderijencollecties even ter vergelijking naast het dagloon van een ongeschoolde dagwerker leggen, komt de eigenlijke waarde van dit kunstbezit pas goed tot zijn recht. Een dagloner te Antwerpen verdiende vanaf 1580 tot op het einde van het Ancien Régime tussen de 10 en de 14 stuivers. Dezelfde dagloner

maar dan te Leiden verdiende in de Hollandse Gouden Eeuw al gauw het dubbele. Toch lijkt het gezien de perifere ligging van Den Bosch waarschijnlijker dat de Bossche dagloner voor zijn arbeid 10 tot 14 stuivers kreeg, een bedrag dat op het einde van de achttiende eeuw in de Baronie van Breda in de zomermaanden effectief aan ongeschoolde dagloners werd uitbetaald.⁸

Smaken veranderen

Schilderijen staan in Mathijs' contracedulle (zie taartdiagram op p. 46 rechtsboven) met hun tweede plaats bijna volledig bovenaan. Vóór het slaapcomfort, een categorie die in elke contracedulle hoge waarden scoort en waar bij Mathijs Brul zelfs een kostbaar paviljoen (hemelbed) zich met zijn volle gewicht op de waardeschaal heeft gegoooid. De boeken op plaats negen en de landkaarten op vijftien die Mathijs ook in huis had, geven de indruk dat hij een collectioneur was. Nochtans blijft de waarde van deze verzamelitems, inclusief de spiegels op de twaalfde plaats, ver beneden de waarde die de schilderijen opbrachten. Zijn verzameling van 35 schilderijen leverde 424,17 gulden op en was qua samenstelling erg gevarieerd. In haar verscheidenheid brengt zij bovendien twee smaakpatronen samen: een 'klassiek', waarin de 6 religieuze voorstellingen, de 2 veldslagen en het mythologisch werk thuishoren en anderzijds een 'modern' dat met 6 genretaferelen, 2 landschappen en 5 stillevens getuigt van een 'eigentijdse', zeventiende-eeuwse smaak.

Ook de binnenhuisinrichting van de achttiende-eeuwse Bosschenaar bleek aan grondige veranderingen onderhevig: woonfuncties werden geleidelijk, maar niet strikt lineair uit elkaar gerafeld en ondergebracht in afzonderlijke vertrekken. Daarnaast liet een opkomend verlangen naar huiselijkheid en gezelligheid zijn sporen na in de vormgeving van het interieur met gordijnen en speeltafels. Even invloedrijk was zeker ook de Franse mode die een versobering van het interieur en nieuwe vormen van binnenhuisdecoratie voorschreef. Een toegenomen spieglassortiment en uitgebreide collecties thee- en koffieserviezen in precieuze materialen als Japans porselein of zilver, uitgestald op allerhande theetafeltjes, kenmerkten het modieuze ingerichte burgerhuis in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ook hierin verschilden de Bosschenaar weinig van zijn meer noordelijk gehuisveste landgenoten.

Tot slot

Ondanks de beperkingen van dit onderzoek – de tekortkomingen inherent aan de boedelinventaris

als bron, maar ook de bescheiden omvang van de Bossche boedelbank – konden we enkele markante vaststellingen doen. We zagen hoe 's-Hertogenbosch ondanks zijn regionale plaats in het Noord-Nederlandse steden netwerk wel degelijk aansluiting vond bij de wijzigingen die zich voltrokken in zeventiende- en achttiende-eeuwse smaak en voorkeur, zoals die ook op hetzelfde moment in het hartland van de Republiek geregistreerd werden. En waar het ons vooral om te doen was: we merkten in Den Bosch een 'democratisering' van het schilderijenbezit op, inclusief wijzigingen in thematische voorkeur. Enkel in de manier waarop deze democratisering begrepen dient te worden, week deze perifere stad af van het meer welvarende kernland en volgde zij haar eigen parcours. Dat ook sociaal en economisch zwakkere steden zoals 's-Hertogenbosch de trein van de ontlukende consumptiesamenleving niet helemaal lijken te hebben gemist is een belangrijke vaststelling.¹⁰ Ze relativeert immers de grote rol die al te vaak en simplistisch aan economische factoren wordt toegeschreven in dit zogenaamde 'moderniseringsproces'.

* Veerle de Laet behaalde in 2004 haar licentiaatsgraad aan de Universiteit van Leuven. Deze bijdrage is gebaseerd op haar afstudeerscriptie die zich in de bibliotheek van het Stadsarchief bevindt.

Noten

- 1 De opbrengsten van de gemaalaccijns over de periode 1620-1800 laten met hun dalende trend hier geen twijfel over bestaan. Zie voor een overzicht: Ton Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie', in: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 1997) 55-78.
- 2 Zie A. van der Woude in: *Aards geluk: de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997).
- 3 De boedelinventarissen die we voor ons onderzoek gebruikten, werden gevonden in het bij het Stadsarchief aanwezige databasebestand 'boedels uit het Notarieel archief'. De 135 geselecteerde inventarissen werden geordend op basis van een intern criterium: aan de hand van hun score op vier interne parameters (koper, zilver, het aantal stoelen en het totaal aantal voorwerpen in huis) werden de notariële documenten in drie categorieën onderverdeeld. Een sociale stratificatie kon dit bezwaarlijk genoemd worden, desalniettemin beschikten we nu over drie groepen van boedelinventarissen die inhoudelijk onderling vergelijkbaar konden gemaakt worden. Zo onderzochten we de relatieve plaats van het schilderij in het bezitspatroon van de Bosschenaars.
- 4 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Notarieel Archief (NA) nr. 2747, folio 450.
- 5 Buiten de selectie viel het jaar 1661. In dat jaar werd de boedel opgemaakt van president-schepenen Dirck van Cattenburg. In diens huis hingen werken van Frans Hals, Adriaen Brouwer, Jan van Goyen en een portret van een oude man, geschilderd

door Rembrandt! (A. Vos, 'Schilderijen en schilders in Bossche boedels rond 1700', in: *'s-Hertogenbosch* 5, 1997, 54-62.)

- 6 GAHT, NA 2667 fol. 323.
- 7 De geschatte waarden van de schilderijen van Geertruyt van Diepenbeeck situeren zich tussen 8 stuivers en 19 gulden. Bij Mathijs Brul bedraagt de laagste waarde eveneens 8 stuivers, maar werd het meest waardevolle exemplaar op niet minder dan 122 gulden geschat.
- 8 J. de Vries, 'An Inquiry into the Behaviour of Wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1580-1800', in: *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands*, 10 (1978), p. 81 - 83, 89, 94 - 95.
- 9 GAHT, NA 2748 fol. 46.
- 10 Charles de Mooij en Aart Vos (red.), *'s-Hertogenbosch Binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen 1650-1850* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 1999).

De redactie wil bij het artikel van Veerle de Laet een kanttekening plaatsen. De auteur vergelijkt de situatie van Staats-Brabant met de Gouden Eeuw van de rijke Zeegewesten van de Republiek. Daar steken Staats-Brabant en zijn hoofdstad 's-Hertogenbosch schril bij af. De Hollandse en Zeeuwse steden voeren wel, hoewel ook daar sprake was van veel Kopergeld tussen het Goud. Bij de redactie kwam de vraag op of de welvaart of beter gezegd het gebrek daaraan in 'onze regio' niet eerder naast de situatie van andere Provincies gelegd dient te worden. De Republiek bestond uit meer gewesten. Gold de Gouden Eeuw ook voor Overijssel, Gelre en Groningen, de zogenoemde Landprovincies? Nu is het niet gemakkelijk om vergelijkingsmateriaal te vinden zonder daar zelf onderzoek naar te doen. Het onderzoek naar de materiële cultuur staat nog in de kinderschoenen. Er verschenen enkele studies maar die hebben veelal betrekking op steden en landelijke regio's in Holland! Hester Dibbits vergeleek Maassluis met Doesburg in de periode 1650-1800. Over het Gelders stadje schreef ze: 'Wat opvalt is dat het aantal huishoudens met schilderijen, prenten of kaarten in Doesburg steeds ver achter blijft bij Maassluis' (Vertrouwd bezit: materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800, Amsterdam 1998, p. 283.) Er is nog veel braakliggend terrein – met name buiten Holland – te ontginnen. De licentiaatsverhandeling van Veerle de Laet, waarop bijgaand artikel is gebaseerd, mag daarom als een welkome aanwinst worden beschouwd die nadrukkelijk navolging verdient.

AV